

Палімпсэст,
або
Ўратуе штка, што ня будзе рваща

*Ёсьць руканісы, зъмест якіх съцярты
ледзь знаць,
І ці нат' другі напісан сэнс бязбожна.
Іх палімпсэстамі прынята здаўна зваць,
І першы іхні змысл пайме ня кожны.
Уладзімер Жылка*

Нажаль, гэтую кнігу аўтар ўжо не пагартае....

Творы, выбраныя ім самім для публікацыі і зъмешчаныя ў зборніку «Хмары над Бацькаўшчынай», -- толькі невялікая частка напісанага Міколам Цэлешам. Аднак яны дазваляюць ня толькі адчуць адметнага пісьменьніка са сваёй тэмай і сваім мастацкім бачаньнем, але й гаварыць пра тую ролю, якую мелі ў будущым мець яго апавяданыні -- рэалістычныя замалёўкі жыцця -- у аднаўленыні гісторычнай праўды.

Канец 20-х і 30-я -- гады, што пакінулі жахлівы сълед у лёсе беларускага народу. Нацыянальны ўздым, які абяцаў сапраўданне адраджэннне беларускай мовы і беларускай культуры і даў шэраг таленавітых працаўнікоў на ніве народнай, узnavіў надзеі на лепшую долю, -- зъмяніўся ганенем на ўсё нацыянальнае, спусташэннем сялянства,

зьнішчэннем інтэлігэнцыі, трывумфам таталітарызму й вялікадзяржаўнага шавінізму.

Як шмат напісана ў беларускай савецкай літаратуры пра гэты час, і як мала ў гэтым праўды! Няма сэнсу казаць пра тых, хто адкрыта фальсифікаваў рэчаіснасць, падмяняў праўду жыцця непрыхаванай прапагандыскай маной. Тыаж, хто меў вочы, ня меў голасу, бо цэнзурна-ідэалягічная машына да апошняга ўшчэнт руйнавала нават падабенства праўды. А між тым, не зразумеўши таго, што адбылося, не данёшны гэтую праўду да людзей, нельга спадзяваша на новы паспяховы ўздым нацыянальнай самасвядомасці, на ліквідацыю вынікаў тых трагічных гадоў: хто забывае, не асэнсоўвае мінулае -- асуджаны зноў перажыць яго.

Мікола Цэлеш быў Сьведкам. Ён бачыў, як ідзе заняволенне сялян, як вытраўляеща з чалавека гаспадар, як планамерна нішчыща нацыянальная інтэлігэнцыя, як рабуюць і расьцягваюць багацьце зямлі беларускай. Нельга сказаць, што сэнс падзеі даўся яму лёгка, што разуменне прыйшло як прасвятленне. Але і не самы цяжкі быў шлях да мужнасці белае званьне белым, чорнае -- чорным. Так сформуляваў для сябе Цэлеш прызначэнне інтэлігента, пісьменніка, беларуса.

Алкрыты ліст Міколы Цэлеша ў рэдакцыю газэты «Башкайшчына» (16.6.48)

Усякі народ шануе сваю інтэлігэнцыю: паэтаў, пісьменнікаў, артыстаў, мастакоў... Былі ў гісторыі ня раз прыклады, што народ разьбіваў вязніцы й вызываў сваіх інтэлігентаў. Былі й такія прыклады, калі каралі й князі хавалі ў сваіх палацах таго што іншага паэта ці пісьменніка, які адважыўся сказаць праўду й гэтым выклікаў нянявісьць у пэўнай часткі грамадства.

*Такая пашана да гэтых людзей не таму, што яны рэлкія,
іх мала, а таму, што яны, як ніхто больш, бачаць
патрэбы свайго народу, бачаш няпрауду і сваёй прашай,*

*сваімі творамі стараюша вывесыі людзей на съветлы і
праудзівы шлях. У няшчасыі, якое сладае на цэлы народ,
гэтая людзі перажываючай найвастрэйшы боль і нясуть
нярэдка сваё жышчё на алтар змагання за волю і
шчасце свайго народу...*

*Мы, беларусы, увесь наш народ, перажываем цяпер
такое няшчасце. Невялікая частка з нас выкінута за
межы нашай зямлі, сярод іх ёсьць колькі паэтаў,
пісьменьнікаў, артыстаў і г. д. Ніхто ня скажа, што
каму-колечы з нас, эмігрантаў, лёгка. Аднак найшляжэй
ім, паэтам, тварцам культуры, найменш прыстасаваным у
жышчі. Няма на съвеце большай асалоды для іх, як
жышь разам з народам, у сваім краі і -- тварыць,
тварыць для шчасця ўсіх.¹*

Самы раз аддаць тут належнае эміграцыі, рэху народу, па словах П.Крэчэўскага, сказаць пра тую надзвычай важную ролю, якую адыграе літаратура эміграцыі ў гісторыі кожнай нацыі. Вядомы той надзвычайны росквіт, якога дасягнула творчасць Адама Міцкевіча, Юліуша Славацкага, Зыгмунта Красінскага ў выгнанні пасля паўстання 1831 года, той уплыў, які аказалі іх творы на ўсё наступнае жыццё польскага грамадства. Добра вядома выключная роля Аляксандра Гершэна і яго свабоднай рускай прэсы ў жыцці рускага грамадства. Зусім нядаўна ў рускую літаратуру вярнуліся Іван Бунін, Уладзімер Набокаў, Уладыслаў Хадасевіч і многія іншыя выдатныя пісьменьнікі. А зь імі

---

¹ Арыгіналы лістоў захоўваючы ў Беларускім Інстытуце Навукі і Мастацтва (Нью-Ёрк). Архіў Міколы Цэлеша.

вярнуўся велізарны, зусім не раскрыты або аднабакова асьветлены, пласт расейскага жыцця.

Пакуль немагчыма поўнасцю ашаніць зроблене беларускай эміграцыяй. Яе гісторыя яшчэ чакае сваіх даследчыкаў. Але ўжо й сёньня можна сказаць, што многія пісьменнікі-выгнанцы, адарваныя ад роднай зямлі, асуджаныя ўладай і названыя афішайнай прапагандай зраднікамі, і ў такой якасці вядомыя на Радзіме, кожным сваім радком служылі ёй, захоўвалі ѹ перадавалі дзесяткам і ўнукам нацыянальныя традыцый, не дазвалялі нікому абражанці і ганьбіць сваю Бацькаўшчыну.

Юрка Віцьбіч -- Міколу Цэлешу (8.1.55)

*Занадта дарагая для ўсіх нас Бацькаўшчына, каб
дазваляць каму-небудзь тут, на эміграцыі, браханці на Яе.*

Юрка Віцьбіч, Натальля Арсеньнава, Уладзімер Дудзіцкі, Майсей Сяднёў, Алесь Салавей, Міхась Кавыль, Уладзімер Клішэвіч і іншыя захавалі ѹ вярнулі грамадству народнае слова, самабытнае ѹ непаўторнае, адрознае ад той выхалашчанай беларускай літаратурнай мовы, якая ў выніку шматгадовай русіфікацыі стала ўспрымана як расейскі дыялект. Пісьменнікі захавалі на чужыне талерантнасць -- слова, забытае на Бацькаўшчыне. Там ня было падзелу: «першае мейсца», «другі па значэнню створанага, напісанага ѹ па таленту», нельга сказаць, што нехта меў «сваё мейсца», а хтосьці «не пакінуў больш-менш прыкметнага съледу». Гэта катэгорыі заганнага літаратуразнаўства. Людзі, часам адметныя па мастацкім гусьце, розныя ѹ палітычных поглядах і ўхілах, рабілі адну справу, плён якой становіща сёньня здабыткам усёй нацыі. Доўгія дзесяцігодзіні, калі нават сама думка пра дзяржаўную незалежнасць Беларусі

была пахавана, толькі ў асяродзьдзі эмігрантаў не спынялася праца на аднаўленыне гістарычнай праўды. Скрупулёзна зьбіраліся дакумэнты, асэнсоўваліся факты, съведчаныні сучаснікаў, фармаваліся архівы, публіковаліся навуковыя дасьледваныні, публістычныя й мастацкія творы. Усё гэта было служэннем далёкай, але такой блізкай Башкай-шчыне.

Юрка Вільбіч -- Міколу Цэлешу (II.2.61)

*Зь вялікай прыемнасью прачытаў у «Башкай-шчыне»
пачатак Вашага апавядання -- «Ярылаў агонь». Хош мы
находзім із розных бакоў нашае Беларусі, але й на маёй
Вішебщыне таксама ёсьць і Гарады, і Швэдывы магілкі,
і Ярылавы кашы і... Раманкі. Асабліва апошнія, якія з
маленства замілаваныя ва ўсё першае. Ня можа існаваць
Ярылавых кашоў без Раманкі, як і Раманкі бязь іх...
А таксама прыемна, калі бачыши здаўна знаёмы і
адпаведны добраму твору подпіс: Мікола Цэлеш. Хош і
пад исэўдонімам Вы напісалі ладне добра, але цяпер
такім чынам праклалі мост да свайго ранейшага --
знаёмага шырокім чытацкам колам там.*

Эмігранты не рабілі кар'еры, не здабывалі славы й грошай, бо літаратурая праца не давала сродкаў для існаваныня. Кожнаму прыходзілася зарабляць на хлеб заняткам, далёкім ад творчасці. Выратоўвала Ідэя, магчымасць служэння краіне, любоў да якой непадуладна анікай уладзе ці рэжыму.

Юрка Вільбіч -- Міколу Цэлешу (I0.5.55)

*Шчыра спачуваю Вам з прычыны Вашае пяжкае фізычнае
працы, аб характеристы якое бяз слоў съведчыць поchyрк
Вашага ліста ад 7.5.55 г. Усё-ж іхай су比亚шэннем нам
станеща тое, што, па-першае, нашая тутэйшая праца ва
ўсіх адносінах лепшая за працу на Кальме, да якое мы
ўсё завочна прысуджаныя, а па-другое, не нагадваем тых
асобаў, якія, каб толькі спажываць з розных больш ці*

*менш съмядзючых фондаў, тройчы на дзень адмовяша і
ад Башкаўшчыны і ал роднага башкі.*

*Я астатнім часам працую на фабрышы паблізу Саут-
Рыверу. Праца сталая начная, паразнальна нялёгкая --
каля канвэру, але чистая і ў памяшканьні... Удзень
адсыпаюся, маочы для гэтага спрыяльнія ўмовы, і
застаеша яшчэ 5-6 вольных гадзінаў для творчасці,
ліставання й рознага іншага...*

Але й данесыці створанае, напісанае да Башкаўшчыны
няпроста: магчымасці друкаваща былі вельмі абмежаваныя.

Юрка Вішбіч -- Міколу Цэлешу (22.3.55)

*З грашыма на выданьні ў нас небагата, бо балшыня
літаратараў нічым не нагадвае «тараканаў у саладусе», як
і не пралаеша тым штогод інштытуцыям з грашыма.*

*Напрыклад, я ўжо восем месяцаў як ня маю працы,
Кавыль -- адзіны заработаннік на сям'ю, што жыве на
дзівлюх кватэрах і г. д. Тым ня менш, і я, і Кавыль
ахвяравалі па 5 даляраў.*

Пісьменнікі-эмігранты выкарыстоўвалі ў старонкі
ангельскіх, рускіх, украінскіх выданыняў, каб ажыццяўіць,
мажліва, сваю галоўную задачу -- стварыць летаніс часу,
рассказаць пра трагедыю, сведкамі якой яны былі. Разам з
тым, яны ўзбагацілі беларускую літаратуру нечаканымі
тэмамі, новымі вобразамі, іншым мастацкім бачаньнем.

Волею лёсу апынуўшыся ў эміграцыі, Цэлеш стварае
люстэрка падзеяў тых часоў. Творы Міколы Цэлеша,
аб'яднаныя ў зборніку, малююць бязрадасную, але
праўдзівую карціну жыцця савецкага грамадства
передваенных гадоў. Нішчыща да тла нажытае цяжкай
працай і ў Богуша («У імя догмы»), і ў Матузка («На
межах»), і ў Гарася («Дзікі вечер»); б'еща ў цісках галечы,
жыве ў паўсядзённай трывозе абы не спазніца (бо трапіш

на чорную дошку) і абы не захварэць (бо, калі ня будзе высокай тэмпературы, доктар ня дасыць вызваленяня, а за прагул пойдзеш пад суд) Маўра, удава салдата, загінуўшага на фінскай вайне («Пёрка й іншыя»); ходзіць жабраваць Аўгінінья, якая ратуе ад голаду сваіх трох унукаў (тамсама).

І ўсё гэта на фоне зьдзічэлага прапагандысткага ліманту пра ўсенароднае шчасыце: «Ніколі й нідзе ня трацілася столькі чалавечай энэргіі на доказ вольнасыці, роўнасыці, сацыяльнага дабрабыту і іншых атрыбутаў наземнага раю, як у "сацыялістычнай бацькаўшчыне"... Вось урачыстасці кастрычніцкай рэвалюцыі... Да гэтага дня рыхтующа тысячи розных брашураў, артыкулаў, выступленіяў, успамінаў, апісанняў... Партрэты, сцягі, лёзунгі, транспаранты, ілюмінацыі -- усё ў чырвоным колеры -- і ўсё гэта мусіць съведчыць аб дасягненнях, аб волі, аб шчасыці пад савецкай зоркай...» («Янка сеяў -- людзі жалі»)

Пад гэты прапагандыстыкі грукат тварылася безыліч чорных спраў. Жахлівая намаляваная Цэлешам карціна высылкі «кулакоў» у апавяданыні «У імя догмы». Маўклівы адчай выгнанынікаў, плач дзяшней, стогны і сльёзы тых, хто застаецца, і над усім гэтым -- поўная, неабмежаваная ўлада энкавэдыстаў. Але становішча на самой справе больш страшнае й сымбалічнае; прыгадаем, што гэта была толькі адна зь першых спробаў масавай дэпартациі. Зь Беларусі, Украіны, цэнтральных раёнаў Расіі, з Паўночнага Каўказу тады былі вывезены ў Сібір і Сярэднюю Азію мільёны сялян, залічаных да «эксплуататаў». Гэты нялюдскі вопыт быў пашыраны ўладамі, і хутка ўсьлед за «кулакамі» пайшлі другія мільёны людзей, а потым, у 1943, у 1944, -- і цэлый

народы. А пакаліпсісным паўторам створанай Цэлешам карціны гучаць расказы ўдзельнікаў тых падзеяў. Менавіта тая маса «кулакоў», абяздоленых, пазбаўленых маёмысці і ўсіх правоў, паклала пачатак спэшасяленыям -- аракчэйскім селішчам ХХ ст., у якіх потым мадзела большая частка краіны. А зрабіць чалавека кулаком -- што было прасыцей!.. Да статкова перагарнуць афішыныя дакумэнты тых гадоў, каб пераканацца, як беспасыпхова спрабавалі партыйныя тэарэтыкі сформуляваць паніцыце «кулак» і як шырока тлумачылі яго практыкі. Неабходна пры гэтым улічыць меркаваныне беларускага гісторыка Ўсевалада Ігнатоўскага, які пісаў: «Беларусь амаль ня ведае тыпу рускага кулакаміраеда, які, як павук, аплютаў усю вёску даўгавымі абавязацельствамі¹. І таму ахвярамі калектывізацыі на Беларусі сталі ня толькі сяляне, якія карысталіся наёмнай працай, але й безыліч іншых, агулам «раскулачаных» па тых або іншых прычынах, як той самы Богуш.

Мікола Цэлеш -- Вітаўту Тумашу (10.12.75)

Вы правілова адзначылі «трагічную ролю беларускай вёскі». Аўтар разумеў гэта добра: сіла беларускага народу менавіта ў вёсцы, і вось чаму з такої садысцкай нянавісцю сталінізм наваліўся на яе. Что-ж цяпер? Вёска голая, разьдзетая, разутая дый галодная...

А партыйна-дзяржаўны друк штурхаў, пагражаў і пераконваў: «лепш перагнуць, каб потым не абвінавацілі ў правым уклоне», гэта значыць, у абароне кулака. І

---

¹ Усевалад Ігнатоўскі. Гісторыя БССР. Менск, 1926, б. 233.

«перагіналі»... Тым больш, што нямала людзей было защишана ў набыцтве чужой маёмасыці: і жыхары тых-же вёсак, што шукалі, раскрывалі «кулакоў», паведамлялі пра іх уладам, а потым удзельнічалі ў «раскулачванні» (падобна Зымітрачу з апавядання «Дзікі венер»), бо, акрамя маральнага задавальнення -- магчымасыці разьлічыща з суседам, -- атрымлівалі й матэрыйальную ўзнагароду; і мясцовыя партыйныя й дзяржаўныя ўлады, якія дзякуючы такому імпэту павышалі свою палітычную надзеінасьць і свой імідж у вачах вышэйшага начальства; і кіраунікі калектыўных гаспадараў, якім маёмасыць «кулакоў» дазваляла пакрываць заганы й няудачы свайго гаспадарання й рапартаваць «наверх» пра дасягнутыя «посьнегі». Няўжо, сапраўды, старшыня райвыканкаму і раённы ўпаўнаважаны па палітычных спраўах ня ведаюць, што нават па самых жорсткіх мерках Гарась («Дзікі венер») ня кулак? «А ты ведаеш, -- гаворыць упаўнаважаны Зымітрачу, -- што гэта амаль што здрала -- сваяцтва з кулакамі?!» І тут-же дабаўляе: «Ха-ха! Не палохайся! Сам ведаеш: ня кулак ён! Але хай будзе так, каб застрашыць "праваслаўных"... (Так ён заўсёды называў сялян)». Але калі ўжо ніяк нельга залічыць селяніна ў кулакі, то заўсёды застаецца магчымасыць зрабіць яго «памагатым кулакоў», як гэта і здарылася зь бедняком Матузком («На межах»). А выселіць сям'ю, абвінавачаную ў кулацтве, наогул было простай справай: дастаткова пастановы пракурора й нават сельскага савета.

Зразумела, што ў краіне з такімі «законамі», асоба -- меншая за нуль, яна велічыня адмоўная. Адгарніце любое апавяданьне Цэлеша і вы ўбачыце, якія нявымоўна малы перад уладай чалавек, як ім пагарджаюць, зыдзекуюць зь яго,

прыніжаюць і зынішчаюць. Бяз суда і съледства трапляе ў лягер Кузьма Вальтэр толькі за чытаныне верша Янкі Купалы («Янка сеяў -- людзі жалі»), зынікае за неасцярожна сказанае слова Базыль («Пёрка й іншыя»), трашіць розум зыняважаны й растаптаны Матузок («На межах»). Што для Шашка, які адчувае сябе гаспадаром жынцы, Сымонка? («Дзе шукаць праўду») «Галота», -- як ён кажа. І ня дзіва, што Сымонка, безабаронны перад шашкамі, ня ведае, дзе шукаць праўду й жыве легендай.

Праз усе творы Цэлеша праходзіць думка пра супрацьстаяныне народу й дзяржавы, пра павіннасць людзей перад дзяржавай і поўнай безадказнасці дзяржавы перад народам. Натуральна, што сяляне, даведзеныя да адчаю, кідаліся на ўзброены супраціў уладам. Вось так, загнаны ў кут, пастаўлены перад выбарам: нагібель ці барацьба, герой апавяданья «Дзікі венер» Гарась бярэцца за сякеру. І гэта быў не такі ўжо рэдкі выпадак, а, як яшчэ нядаўна пісалі, -- тыповы пэрсанаж. Вядомыя, напрыклад, сялянскія паўстанцы 1929 года ў Касцюковішкім раёне Магілёўскай вобласці, у Бешанковішкім раёне Віцебскай вобласці, Веліжскае паўстаныне, Слуцкае... Няма патрэбы казаць, што падаўляліся гэтыя паўстанцы з выключнай жорсткасцю, а ўдзельнікі выстаўляліся «бандытамі» і «паслугачамі». Хіба трэба казаць, што тыя людзі былі сапраўднымі слугамі свайго народу?!

У імкненыні зразумець сутнасць і прычыны калектывізацыі, герой апавяданья «Хмары над Башкаўшчынай» у разгубленасці пытаюшы: «Але для чаго гэта мае бысь рабіцца?» І пачуўшы адказ адукаванага чалавека: «Людзі жывуць няроўна: адзін бедны, другі багаты -- хочуць зрабіць

усіх роўнымі...», з горкім съехам прыгадваюць легенду аб Пракрусьце, які хацеў перарабіць усіх людзей на адзін капыл. Савецкая ўлада дзеянічала больш тонка за міфічнага Пракруста, дый капыл у яе іншы: ёй ненавісныя людзі свабодалюбівия, пасыльдоўныя ў сваіх памкненнях, тыя, што карыстающа павагай свайго асяродзьдзя. І гэта выдатна ўсьведамляючы усе «стукачы», зайдросынікі, з душою на шэлег, якія атрымалі нарэшце магчымасць расквітацца са сваімі ворагамі. «У князі з гразі», «не памыўши пятак», казалі пра іх у народзе. Вось так той-жэ Зымітрачок помсыць Марыне, якая адмовіла яму, і ў сваім даносе на яе башыку ўпірае на аўтарытэт апошняга сярод сялян: «...калі яго не ліквідаваць, як клясу, дык калектывізацыя ў раёне зь мейсца ня зрушыцца. На яго глядзяць усе, бо ён аўтарытэт у іх... яму верашь! Не запішацца ён, ніхто пісацца ня стане». І ён мае рацыю: такіх людзей улады бязлітасна зьнішчалі. Вось што піша ў сваіх успамінах «На крыжавой дарозе» Аўген Калубовіч (разыдзел «У гомельскім ГПУ»):

«<...> Найбольш мяне ўзрушыў расстрэл Корзунаў.

Калі іх прывялі ў маю "адзіночку", было ўжо далёка за поўнач. Па шыбах вакна сыёбаў буйны дождж. Яны былі мокрыя, зь іх цяклі. Башыка й сын. З-пад Васілевічаў. Абодвы малыя ростам, худыя. Башыку -- гадоў 40, сыну -- 16.

Іх прывялі да съедчага ГПУ, які крычаў на іх: "Вашае сяло ня йдзе ў калгас, бо ты ня йдзеш. Мы расстраляем цябе й сына, тады ўсё сяло пойдзе... Нам нужно сломать сопротивление. И мы ни перед чем не остановимся..."

Гэта быў іхны першы й апошні "допыт".

Корзун -- ня "кулак", яго нат' не "раскулачылі" ...»¹

Усе гэтыя ненавісныя ўладам людзі мелі рэдкі дар -- асабісты прэстыж. Гэта якасць, незалежная і ад займаемай пасады і ад высокіх званняў і чыноў. Такі прэстыж мае вельмі абмежаванае кола людзей. Яны здольныя ўпльываць на сваё асяродзьдзе, нягледзячы на роўны з усімі сашыяльны статус і адсутнасць традыцыйных сімвалаў улады. І зусім ня мае значэння колькасць людзей, якім яны вядомыя, важна, што яны набываюць вядомасць менавіта дзякуючы ўласцівай ім унутранай сіле. І другую якасць маюць гэтыя людзі -- *стрыжань души*, паводле вобразнага азначэння Ул. Г. Карапенкі, што не дае чалавеку гнуща пры любым націску, які прыдае душы ўстойлівасць, дазваляе ў самых страшных і нялюдскіх умовах зберагчы годнасць і гаварыць сваё «не» ў адказ на меркаваныні ўласнай выгады.

Раскулачваныне й калектывізацыя ішлі поруч са зынішчэннем нацыянальнай інтэлігенцыі. Наогул падазронасць і няпрыхільнасць да інтэлігенцыі былі ў кампартыі ў крыве. Колькі зыдзеклівых і зыняважлівых слоў сказалі тэарэтыкі марксизму пра інтэлігенцыю! А з устанаўленынем савецкай улады ў грамадскую сывядомасць сталі ўкараняць думку пра інтэлігентаў як пра часовых «папутчыкаў». З нацыянальнай інтэлігенцыяй партыя й савецкая ўлада мелі свае разылкі: менавіта інтэлігенцыя ўзначаліла нацыянальна-вызваленчы рух і тым была небясыпечная. Прыгадаем, што на Беларусі 1920-1927 гады былі гадамі актыўнай беларусізацыі, што самай актуальнай

---

¹ Аўген Калубовіч. На крыжавой дарозе. Успаміны. Кліўленд, 1986, б.
53-54

задачай у нацыянальнай палітыцы была менавіта беларусізацыя.

«Пад беларусізацыяй у шырокім сэнсе гэтага слова, -- адзначалася Цэнтральнай Нациянальнай Камісіяй ЦВК БССР, -- трэба разумець:

1) развіцьцё беларускай культуры (школы, ВНУ на беларускай мове, беларуская літаратура, выданыне беларускіх кніг, навукова-дасыледчая праца па ўсебаковым вывучэныні Беларусі і г. д.);

2) вылучэныне беларусаў на партыйную, дзяржаўную, прафесійную і грамадскую працу;

3) перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафесійнага, каапэратыўнага апарату і часнай Чырвонай Арміі на беларускую мову».¹

Колькасць супрацоўнікаў розных арганізацый, якія карысталіся беларускай мовай, да 1927 года дасягнула 70-80 працэнтаў², і ўсё больш беларуская мова становілася мовай штодзённага ўжытку. У гэтым культурным будаўніцтве роля нацыянальнай інтэлігенцыі была галоўнай і вядучай.

Калі да гэтага дадаць яшчэ дзіве заўвагі: па-першае, што ў адпаведнасці зь дзейнай у тых гадах Канстытуцыяй прызнаваліся раўнапраўнымі беларуская, руская, яўрэйская і польская мовы³; а па-другое, што посыпехі гаспадарчай

---

¹ Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч.1.

Белоруссизация. По материалам Центральной Национальной Комиссии ЦИК БССР. Минск, 1927, б. 9.

² Тамсама, б. 16.

³ Арт. 21. Усе грамадзяне Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі маюць права вольна карыстацца роднаю моваю на зъездах, у судзе, у дзяржаўным кіраўніцтве і ў грамадскім жыцці.

палітыкі, у прыватнасці, у сельскай гаспадарцы, сталі даволі прыкметнымі (так, напрыклад, валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі Беларусі ў 1925-1926 гадах перавысіла даваенню на 12,2 %¹), і пры гэтым улічышь, што правядзенынем сучэльнай калектывізацыі палітыка партыі і савецкай улады на мейсца шматмоўя паставіла адну мову -- рускую, нацыянальныя культуры замяніла адной, дзяржаўнай, а эканамічны ўздым -- голадам 30-х гадоў, то стане відавочны той жах, які абрушыўся на людзей рэпрэсіямі супраць «кулакоў» і «нашдэмаў».

Прычыны жорсткіх мер супраць нацыянальнай інтэлігенцыі ўсьведамляюць многія героі Цэлеша. Вось якая размова адбываецца паміж апавядальнікам і яго кампаньёнам у творы «Хмары над Бацькаўшчынай», які й даў назvu зборніку:

«-- Выщерабяць нас нанава, як у 1863! Прышчэпава ніяк нельга залічыць у ворагі народу -- ён патрыёта й не абы які!
-- адукаваны, паезьдзіўшы па Эўропе, нагледзіўшыся на

Нацыянальным меншасцям забяспечваеща права і рэальная
магчымасць вучыцца ў школе на роднай мове.

У дзяржаўных і грамадскіх установах і арганізаціях Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі ўстанаўліваеща поўная
раўнапраўнасць беларускае, яўрэйскае, рускае і польскае моў.

Арт. 22. Дзякуючы значнай перавазе ў Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі насельніцтва беларускай нацыянальнасці, беларуская мова выбіраецца, як мова пераважная для зносін паміж дзяржаўнымі, прафэсіональнымі і грамадскімі установамі і арганізацыямі.

Арт. 23. Важнейшыя заканадаўчыя акты публікующа на беларускай, яўрэйскай, рускай і польской мовах.

Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі. Выд. ЦВК БССР. Менск, 1927.

¹ А. П. Врублевский, Т. С. Протыко. Из истории репрессий против белорусского крестьянства 1929-1934 гг. Минск, 1992, б. 10.

сельскую гаспадарку ў Даніі, шмат чаго перадумаўшы... Ягоная зямельная палітыка ў стасунку да нашых умоў вельмі ўдалая -- зірнем на тых, хто прыняў яе. Пачалося зусім іншае жыцьцё!

-- Дык, кажаш, выщерабяшь?

-- А ты што, ня бачыш і ня чуеш? "... Адсячы галаву нацдэмаўскай гадзіне..." Заклік: выбіць нашу інтэлігэнцыю, пакінуць народ без кіраўнікоў...»

Шырокую сетку закінулі рэпрэсіўныя органы. У першую чаргу, былі арыштаваныя выкладчыкі і студэнты ВНУ і тэхнікумаў, навуковыя супрацоўнікі Акадэміі Навук, пісьменнікі і работнікі Белдзяржвыдавецтва, супрацоўнікі наркаматаў і іншыя. Адзін з выкryвальнікаў «нацдэмаўшчыны» пісаў: «Нацдэмаўскі ўплыў на культурнае будаўніцтва праводзіўся па двух, галоўным чынам, каналах: першым каналам былі розныя курсы настаўніцтва, вышэйшыя курсы беларусазнаўства і г. д. Другім каналам была выдавецкая дзейнасць, надруchnікі для школ, мастацкая літаратура і г. д. <...> Што датычыща мастацкай літаратуры, дык мы ўжо ведаем пра такія вылазкі нацдэмакратызму, як рэакцыйныя творы Зарэцкага, Пушчы, Дубоўкі ды інш.».¹

Іншыя разглядалі пытаныне «шырэй»: «Амаль да апошняга часу мы мелі такога роду факты, калі Акадэмія Навук была сапраўдным плацдармам нацыянал-дэмократызму, разгарнуўшага там «навучную» работу пад прыкрышыцём <...> прэзыдэнта Акадэміі Ігнатоўскага. Той-ж а малионак

---

¹ А. Зюзкоў. Крыававы шлях беларускай нацдэмократыі. Менск, 1931, б. 49.

яшчэ нядаўна быў у Белдзяржвыдавецтве. <...> лінія партыі на фронце асьветы самым наглым чынам скажалася былым наркомам па асьвеце Баліцкім. <...> па лініі Наркамзему нацдэммы павялі атаку на лінію партыі мэтадам насаджэння кулацкіх хутарскіх гаспадарак...»¹

Некаторыя з інтэлігентаў адразу-ж, а некаторыя з часам, зразумелі, як будзе праходзіць «ідэалігічная барацьба». Здольнасць савецкай тайной паліцыі, якую-б назву яна ні абрала, да ўтварэння «змоў» была ўжо вядома самим праніклівым і самым дасьведчаным. Паказальныя слова Цішкі Гартнага ў турэмнай камэры: «Вы бачыце, гаварыў ён, што зараз ідзе зынішчэнне ўсяго беларускага, ідзе зынішчэнне духоўнага жыцця гэтага народу, больш таго -- ідзе яго фізычнае зынішчэнне... Дзеля гэтага і створана сягоныя ворганамі НКВД нашдэмаўская арганізацыя. Сябраў гэтай арганізацыі будуць цяжка абвінавачваць у дзяржаўнай зрадзе. Нікому з нас ня будзе літасці. Гэта ў адносінах да так званих "прыкметных" нацдэммаў. А далей пойдуць арышты "непрыкметных" нацдэммаў -- сялян і іншых. Нельга-ж, каб гэтая арганізацыя не абапіралася на нізы, на "масу". Таму трэба гэтую "масу" зынішчыць».²

Падставы для арыштаў былі самыя неверагодныя. І якое багацце фантазіі пры гэтых! Узяць, да прыкладу, амаль анэждатычны «літаратуразнаўчы аналіз» верша Янкі Купалы «Янка сеяў -- людзі жалі», які робіць загадчык спэцацэльну

¹ Супроць контэррэвалюцыйнага беларускага нацыянал-дэмократызму. Менск, 1931, б. 65.

² Масей Сяднёў. Ахвяры бальшавізму. Выданыне Беларускага Аб'яднанні ў Беластоку, 1944, б. 15.

Падкаблук: «Па-першае, высьмейваньне калгаснага будаўніцтва -- адчыненае, нахабнае... Вось нейкі Янка сеяў, а прыйшлі людзі й зжалі! Хіба гэта не намёк на беднату й не абарона кулака? Па-другое, у той час, як Янка сеяў, зязюлька кукавала. Якая яна, гэтая птушка?! А птушка яна такая, што не клапоціща аб сваім дабрабыще -- ня робіць сабе гнязда, а забіраеща ў чужыя... Хіба тут, у гэтай бяздомнай птушцы, не відавочны намёк на пралетарскую клясу, вясковую беднату й ліквідацыю прыватнай уласнасці на аднай шостай зямной кулі? Не працуешь, ня дбаюшь, а як Янка пасеё, сажнуш! Так, Янка Купала -- народны паэта, адзначаны ордэнам, пакінем яго ў баку, хай жыве сабе на здароўе, пакуль што... »

Але, па праўдзе кажучы, у большасці выпадкаў і ня трэба было аніякіх адмысловых падстаў: слова «нацдэмаўшчына» ўжо ўсё абымала, усё тлумачыла, бо яшчэ на сакавіцкім пленуме (1924) ЦК КП(б)Б была дадзена харектарыстыка асноўных момантаў нацыянал-демакратычнай ідэалёгіі, што заключаліся «ў адмаўленыні дыктатуры пралетарыята і ў імкненыні да палітычнага раўнаваньня сялянства з рабочай клясай, у стаўцы на кулацкія элемэнты ў вёсцы, у адмаўленыні клясавага расслаення ў ёй, у імкненыні да ўпільву з боку інтэлігенцыі на дзяржаўны апарат, у правядзеныні беларускага шавінізму». ¹

Зінем, як гэтыя ўказаныні выкарыстоўвалі потым улады, калі прыступілі да зынішчэння «нацдэмаўшчыны». Аўтар артыкула пра «нацдэмаўшчыну» ў Белдзяржвыдавецтве пасъля

---

¹ А. П. Врублевскій, Т. С. Протыко. Із історіі репрессій protiv беларускага крестьянства 1929-1934 гг. Мінск' 1992' с. 81.

многіх і гучных абвіавачваньняў агульнага характару абурана пісаў: «<...> якія пасля гэтага выходзілі падручнікі, відаць з такога прыкладу: БДВ выдае 5-цыю выданьнямі чытанку Самковіча і Пратасэвіча «Родны шлях» (адна назва чаго варта!)».¹

Гэта заўвага, вартая «навуковых вышукаў» Падкаблука, надзвычай паказальная: на адданасць сваёй Бацькаўшчыне глядзелі нядобразычліва, імкнуліся замяніць яе «сацыялістычным патрыятызмам», які, у сапраўднасці, азначаў поўнае ўхваленіе ўсяго таго, што, прыкрываючыся імем народу, рабілі кампартыя й савецкая ўлада. І, бязумоўна, уладаносцы дасягнулі шмат чаго: хто падлічыць колькасць тых, каго Цэлеш пагардліва называе «ападкамі», хто выракаеца сваёй мовы, культуры, традыцый і звычаяў... «Божа! І шяпер, -- гаворыць адзін з герояў твора «Партыйны таварыш», -- калі ўжо фізычна выразана наша другая эліта, вырасшая на новых начатках, пляскаюць у далоні й крычаць: "Хвала! Патапіць нацдэмаў!" Быццам-бы не разумеюць, што, па сутнасці, ніякіх нацдэмаў, як ворагаў, ня было -- быў страх у акупанта перад растучай нашай сілай...»

Былі сярод гэтых «ападкаў» і тыя, якія пад канец жыцця пачыналі ўсьведамляць, што прадалі першародства за сачавічную поліўку, і вярталіся паміраць дадому, у родныя мясыціны. («Вярнуўся чалавек») Але, па словах Уладзімера Дудзіцкага, «съмерцию жыцця не паправіш...»

---

¹ Супронь контррэвалюцыйнага беларускага нацыянал-дэмократызму. Менск, 1931, б. 90.

На шчасыце, нягледзячы на вялізныя намаганьні, кампартыя ня здолела ператварыць усіх у *пустадомкаў*, як называў такіх людзей вялікі майстар трапных харктарыстык Фёдар Янкоўскі. У «Партыйным таварышы» некалькі чалавек едуць на паляваньне, і ў машыне адбываеца наступная размова:

«-- Вы зь беларускага паходжаньня, зразумела?

-- Для мяне, як для члена партыі, падобнай проблемы не павінна было-б існаваць. Аднак, ці я мушу крывіць душой? Корань маіх продкаў ідзе глыбака ў вякі гэтае зямлі! І я сам нарадзіўся тут, атрымаў ад маіх бацькоў гарг жыцця, вырас тут, усмактаў у сябе пах гэтых цудоўных волатаў-сосен! -- зірнуў на лес. -- Гэта мая Бацькаўшчына! Люблю я яе ўсімі фарбамі мае душы! А іншыя землі, народы, гэта толькі суседскі двор для мяне -- мушу быць у контакце зъ ягонымі жыхарамі для агульнай карысці...

-- Дробна-мяшчанская перажытак... -- шіха прамовіў партыйны таварыш».

Зусім натуральная ўзынікаюць у Цэлеша тэмы маральнай спустошанасці пануючых улад і раскраданьня багашчыяў беларускай зямлі. Гэта, уласна, адна вялікая проблема, непасрэдна звязаная з раскулачваннем, калектывізацыяй і ліквідацыяй «нацдэмакрэціі». Менавіта тут хаваюцца вытокі шматлікіх балочных і навырашаных проблем сёньняшняй Беларусі. Вось яны -- тыя, каму было дадзена права распараўжацца лёсам людзей: фабрычны прапагандыста Падкоўнік («Пёрка і іншыя»), Шашок («Дзе шукашь праўду»), партыйны таварыш Галякоў («Партыйны таварыш»), картыга, выпівака, хабарнік сакратар партыйнай ячэйкі Янук Бізун («У імя догмы») і іншыя.

Уражвае сваёй звычайнасцю эпізод дзяльбы мясцовымі начальнікамі маёmasыі Богуша. А прыслушаемся да слоў прадстаўніка ДПУ («Дзікі вечер»), гэта-ж адпрацаваная схема дзеяньняў савецкіх карных ворганаў, але гэта і дакладная копія плану налёту бандытаў-крыміналінікаў: «Пасыпем! Часу яшчэ -- уга колькі! -- прадстаўнік дастае з кішэні гадзіннік. -- За сем мінут дванаццатая. Для нашых спраў найлепш -- другая або трэцяя, верце мне! Чалавек усыпіца, часам дзікія сны, бо чуткі-ж -- чуткамі зямля поўніца! -- і пабуджаны зыняніцку, як ачумелы. Крыкнеш, ногі падгінаюча й у нагавіны не падпадаюшь... І золатца! Золатца, калі ёсьць, не пасыпее прыхаваць... Ха-ха!»

Прыкрываючыся рэвалюцыйнай тэрміналёгіяй, гэтая людзі, у сапраўднасці, усюды й заўсёды дбалі толькі пра сваю карысць. Паказальная ў гэтым сэнсе пахвальба Галікова («Партыйны таварыш»), як ён, «будучы ваенкомам палка, уласнаручна застрэліў свайго найлепшага таварыша, падазраючы яго ў здрадзе». Без вялікай цяжкасці яго спадарожнік Барута выкryвае сапраўдную прычыну гэтага «рэвалюцыйнага акту».

Ці маглі такія людзі хварэць душой за захаваныне багаццяў краіны? Яшчэ менш былі зацікаўлены ў гэтым тыя, што стаялі над імі, што выпрацоўвалі і праводзілі такую палітыку.

«Спачатку ўшлі краем засекі. Усюды ляжаў павалены лес: і ў шуртах і проста калодамі на зямлі. Там-сям ужо пакрыўся грыбком, спарахнёў, гніў...

-- Правая рука ня ведае, што рабіць левая, -- капануўшы нагой гнілое палена, прамовіў Балевіч. -- Плян нарыхтовак лесу нашы бюракраты склалі, у Маскве зацвердзілі й

перадалі ЛесБелу для выкананьня, а пра тое, што няма каму й няма на чым вывезыці лес, забыліся... І ляжыць цяпер, грыбком аброс, гніе... а ў горадзе няма чым кватэру абагрэць... » («Партыйны таварыш»)

А потым безгаспадарлівасыць, руйнаваныне роднай зямлі перастала абураць людзей. Да гэтага прывыклі, ірынілі, як нешта звычайнае й неназьбежнае. А калі хто адважваўся падняць голас, сказаць праўду, -- яму нялоўга заставалася быць на свабодзе. Апошнім часам шмат напісана правільнага глыбокага пра вынішчэнне ў селяніне спрадвечнай цягі да зямлі, пра разбурэньне традыцыйнай працоўнай і гаспадарчай маральнасці. Карціна Беларусі перадваенных гадоў, намалюваная Цэлешам, узнаўляе важны этап выхаваньня краіны ў духу інфантылізму. Звычайна гавораць пра інфантыльнасць асобнага чалавека. Але грамадства, выхаванае ў перакананьні, што ёсьць нехта, хто ведае лепш за ўсіх і, тым больш, за «нас»; грамадства, якое вырасціла ў кожным сваім грамадзяніне рабскасе пачуцьцё згоды й маўчаньня; грамадства, у якім той, хто прымае рашэнье, не нясе ніякай адказнасці, а той, хто адказвае, нічога не вырашае, -- такое грамадства інфантыльнае. І калі не вярнуць чалавеку пачуцьцё грамадзянскай адказнасці за ўсё, што адбываецца ў краіне, пакуль ён не адчуе сябе гаспадаром і грамадзянінам, -- краіну не падняць.

Для Цэлеша ўсё ўпіраецца ў аднаўленыне дзяржаўнай самастойнасці Беларусі. Героі яго твораў зноў і зноў вяртающа да абмеркаваньня вытокаў залежнасці то ад Масквы, то ад Варшавы. Асэнсоўваючы дзень сёняншні, забіраюча ў глыб гісторыі. Гаспадарчая дзейнасць крывічоў і дрыгавічоў; Вялікае Княства Літоўскае й тагачасная

дзяржаўная мова; трагэдыя Люблінскай уніі 1569 года; паўстаныне 1863 года; становішча Беларусі пры царызме і пры бальшавіках -- і многае, многае іншае зацікаўлена абміркоўваеща людзьмі розных сацыяльных слоёў. «Гэтакія гамонкі, -- гаворыць Кастусь у няскончанай аповесці «Першыя цаглінкі», -- першыя цаглінкі на новы падмурак для нашае Бацькаўшчыны, каб яна стала сапраўды вольнай!»

Ішлі гады эміграцыі. Адзінота, съмернь сына, развал сям'і, старасыць, адарванасыць ад Бацькаўшчыны (як ён хапеў быць хация-б пахаваным у роднай зямлі!), супрацьстаяннене дзяржаў параджалі пэсімізм, нявер'е ў тое, што даведзеца ўбачыць незалежную Беларусь. Апускаліся рукі, съвет здаваўся чужым і варожым. Гэты настрой знайшоў адбітак у лістуванні Цэлеша. Але не ў мастацкіх творах.

Мікола Цэлеш -- Юрку Вільбічу (20.11.67)

*Ня пішу цяпер нічога, хая задумана й навет пачата
досьць шмат; не спадзяюся скончыць -- пісаць няма
ніякай ахвоты, калі надумаеш, што ўсё гэта да нічога
й да нікога; ня толькі сярод нас, беларускіх
эмігрантаў, пануе цяпер апатыя да творчасці ва ўсіх
галінах чалавечага духу, але і ўва ўсіх і ўсюды --
съвет імчыща поўным тэмпам да катастрофы, бо «не
адзіным хлебам жыве чалавек» і не адзінмі ракетамі
можна змагаша із злом, напроціў -- ракеты
павялічаюць зло!..*

У зборнік уключана аўтарам і некалькі апавяданніяў, якія адрозніваюцца ад разгледжаных. Яны дазваляюць ацаніць разнастайнасць творчасці Цэлеша і ў тэматычных і ў жанравых адносінах. Тут і апавяданнене з часоў нямецкай акупацыі «Акупанты», і «Шчупак» з сэрыі паляўніча-рыбацкіх замалёвак -- асноўнага жанру даваенных твораў пісьменніка,

і гістарычны нарыс «Летапісная Няміза і ейнае мейсца на мапе» -- прыклад майстэрства Цэлеша -- журналіста й гісторыка, і аповесьць «Курылка», бадай, самы вядомы з апублікованых да вайны яго твораў і адзіны, уключаны ў зборнік, акрамя вылучаных аўтарам. У гэтай аповесці Цэлеш ня толькі расказаў пра свае ўражаныні аб дарэвальцыйнай школе, але й намаліваў прывабныя вобразы вісковых дзяцей.

Юрка Вішбіч -- Міколу Цэлешу (10.3.62)

Мне прыемна, што Вам спадабаўся мой артыкул «О широте российских просторов»... Можа, гэта й таму, што ў ім згадвающа Вашыя ўлюблёныя героі -- беларускія вісковыя школьнікі, аб якіх Вы пісалі гэтак сардэчна, як ні адзін беларускі пісьменнік.

Творы, аб'яднаныя ў зборніку, дазваляюць убачыць творчую мэтоду Міколы Цэлеша. Перад намі рэаліст і ў адборы жышцёвага матэрыялу, і ў яго падачы. Адсутнасць эфектных сцэн, стрыманая манера выражэння, скучасць мастацкіх сродкаў побач з верагоднасцю падзеі надаюць апавяданыям Цэлеша асобую пераканаўчасць. Апавяданыні пакідаюць уражаныне адзінства жышцёвага матэрыялу. Чытач бачыць як-бы фрагмэнты адной цэльнай карціны. Гэтаму спрыяе й кампазіцыя, бо ў большай частцы твораў яна пазбаўлена ярка выражанай кульмінацыі, крутых сюжэтных ходаў, штучных пабудоў. І чытач ўспрымае ўсе творы Цэлеша, асабліва апавяданыні, прысьвеченныя Беларусі 30-х гадоў, як часткі адзінага вялікага палатна. Цэлеш удала стварае эфект прысутнасці. Гэтаму ў значнай ступені служыць вобраз апавядальніка. Але ня толькі. Выкарыстаныне цяперашняга часу замест прошлага й побач з прошлым пры апісаныні падзеі стварае нават нейкую кінонагляднасць: «Зымітрачок вярнуўся з раёна радасна ўсхваліваны. "Так,

пачынаеща! Ну, вось і дачакаўся". Цяпер ён ні аб чым іншым ня думаў, як толькі аб тым, як ён прыйдзе да Гарасёвых, як абвесыць ім пра пастанову раёну аб высылцы і як яны будуць гэтым прыгнебены... "Во, упэўніліся, што азначае маленъкі Зымітрачок!" (Так называў яго, бывала, Гарась). Зласлівая радасць абхоплівае сэрца Зымітрачка...

Кідае на брудны ложак сваю будзёнаўку, запальвае съятло ў пакоі й садзіща за стол... Сэрца ягонае перапоўнена злосцю. Ён хоча ўбачыць сльёзы бацькі й маці Марыны. Як соладка будзе глядзець яму ў гэты час на іх. "Съмерць! Усім ім съмерць; усім такім, хто супроць яго, Зымітрачка! Не, не раптоўная съмерць, а цяжкія павольныя мукі -- там, у зъледзянелай поўначы, дзе ня съвеціць сонца, а потым ужо съмерць... пад цяжкім паленам, дзе-небудзь... Вось вам усім: буду ў вас на языках, аж да вашага сканання..."

Дастае з кішэні пакамечаны кавалак паперы. Разгортвае й глядзіць у яго. Чытае.. Глядзіць угару, на партрэт правадыра: вусаты твар сурова ўхмыляеца. -- Так-так! Грамі ворага!

-- Зымітрачок задаволена хіхікае. Падсоўвае лямпу, чытае далей... Глядзіць на гадзіннік. Яшчэ рана! Комкае паперу й засоўвае яе зноў у кішэню. Кладзеца на ложак, выцягвае ногі й глядзіць угару: там безданаможна дзынкае ў павуціні муха. Непамерна падкрученая лямпа хліпае, аген'чык падымаеца, робіча мутным і гасце... »

Кожнае апавяданыне Цэлеша мае своеасаблівую рытмічную структуру, якая зь першых радкоў стварае пэўны настрой. Параўнаем пачатак двух апавяданняў. Вось як пачынаеца «Цётка Магда»: «Яна сядзела калі стала, накрытага чыстым

абрусам, зусім ужо сівая, хоць ёй і было яшчэ ўсяго падкорак. Стол стаяў пасярод пакою, а крыху наводдаль ад яго, каля сыняны, зялезны нікелиянны ложак, засланы жоўтай, з зялёнымі разводамі, коўдрай». А вось «Дзікі венер»: «Гойдающа сосны над хутарам, шумяць, гамоняць. Вечер сьвішча, гоне з поля хвалі сънегу, кідае яго на сосны, круце ля галамнёў. І страшна на хутары: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рабуюць». У першым -- плаўны, нетаропкі рытм разгорнутых сказаў абяцае нягучнаю расказаную, можа, драматычную, а можа, і злёгку сэнтыментальную гісторыю, у той час як кароткія неразгорнутыя сказы другога апавядання адразу настройваюць на небяспеку, магчымую трагедыю.

Цэлеш ніколі не дае надрабязнага партрэта сваіх пэрсанажаў. Вельмі скуча апісае мейсца дзеяньня. Рэдка і ў асобных выпадках робіць пэйзажныя замалёўкі. Так, у «Хмарах над Бацькаўшчынай» -- амаль ідылічны пэйзаж палескага вечара і партрэт маладой жанчыны «зь цёмна-васільковымі, крыху нібы засмучонымі вачмі й вельмі прывабнымі рысамі тавару» дазваляюць аўтару падкрэсліць рэзка контрасную з гэтай спакойнай прыгажосцю трывожную размову аб становішчы ў краіне. Тут, як і ў іншых творах Цэлеша, усё надпрадкавана думцы й дзеяньню, усё апавядвае суровай мэтазгоднасці сюжэту. Ніякага «прыгостства», ніякіх дадатковых фарбаў, якія маглі-б павесыці чытача ўбок ад галоўнага. Перад намі летапісец-съведка.

Мікола Цэлеш -- Вітаўту Тумашу (10.12.75)

*Рыхтую Вам перасылку зборніка апавяданняў --
выбранных, папоўненых новымі, дапрацаваных. З маймі
слабымі сіламі -- гэта нялёткая праца. У канцы гэтага
месяца думаю Вам пераслаць. У далейшым, калі-б із мной*

*што-кольвек здарылася дрэннае, трэба зьвярташа да дачкі
Карал... Ад перасылкі «Ашчадкаў» пакуль што
паўстрымліваюся: а можа, і праўда, ласьць Бог сілу
направіша, і тады зноў вазъмуся за працу...*

Мікола Цэлеш, верагодна, ніколі ня лічыў свае творы канчатковая завершанымі. Высокая патрабавальнасць да сябе вымушала ўдасканальваць напісаное. Нават у надрукаваныя раней творы пісьменык уносіў зьмены, імкнучыся да ўсё большай дакладнасці, ёмістасці, мастацкасці.

Адзін прыклад. «Хмары над Бацькаўшчынай». У кнізе «Дзесяць апавяданьняў», дзе гэты твор меў назыву «Палескія мрыйнікі», чытаем: «Саламянныя стрэхі вёскі Клетні з'явіліся перад вачыма зусім нечакана. Цяпер **Фурманка** кацілася па вузкай палёвой дарожцы. З абодвух бакоў ад яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш, -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною, па краёх якіх праастала расыліна. Каняка Ігната раптам павярнула з дарогі на гэты шнур.

-- Пазнаў!? -- выкрыкнуў Ігнат і съебануў **Шарака** пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу. -- То **мая** палоска, -- вытлумачыў.

-- Чаму-ж ты не разьбіў гной? -- спытаўся мой кампаньён.

-- Пасыпеецца! Паліажыць, умацнене...»

У рукапісе, падрыхтаваным аўтарам для гэтай кнігі, урывак гучыць інакш:

«Саламянныя стрэхі вёскі Клетні **выскачылі** з-за алешніку нечакана. Цяпер **мы ехалі** па вузкай палявой дарожцы. З абодвух бакоў яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш! -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною. **Ад яго мощна пахла хлевам. Конік** Іgnataў раптам павярнуў на гэты шнур.

-- Пазнаў?!? -- выклікнуў Ігнат і съцебануў **каня** пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу.

-- За што-ж ты яго! Належыць узнагародзіць аўсом, а ты пугай яго!?

-- **Пасыпеецца з аўсом!**

Унесеняя зьмены ня толькі надалі замалёўцы большы дынамізм і выразнасць, але і дазволілі пазбегнуць некаторай двухсэнсоўнасці ў характарыстыцы Ігната -- руплівага гаспадара. І так заўсёды: Цэлеш дабіваеща яснасці, пластычнасці і рэльефнасці адлюстраванага. Параўнаныне твораў у «Дзесяці апавяданнях» з гэтым зборнікам -- выдатны матэрыял для раздуму пра работу пісьменьніка над вобразам, пра адвечныя пошуки пісьменьнікам шляхоў у духоўны сьвет чытача.

Лявон Юрэвіч